

Abúsírská nařízení krále Džedkarea a písaři královské kanceláře¹

The Abusir decrees of King Djedkare and the scribes of the royal chancery

Hana Vymazalová

ABSTRAKT

Abúsírské papyrové archivy patří k nejvýznamnějším objevům Českého egyptologického ústavu FF UK učiněným během jeho šedesátiletého výzkumu tohoto pohřebiště. Malou část těchto archivů tvoří královské dekrety, z nichž většinu vydal král Džedkare v závěru 5. dynastie a jež zajišťovaly jmenovaným jednotlivcům přístup k obětinám. Není zcela zřejmé, zda byly tyto obětiny určeny pro zádušní kulty zemřelých hodnostářů, anebo pro zaměstnance pyramidového komplexu pečující o králův zádušní kult. Dlouhá Džedkareova vláda nám dává možnost prozkoumat doklady o královských písařích, kteří mohli být přítomni sepsání takových dokumentů v královské kanceláři. Tituly některých Džedkareových vysoce postavených hodnostářů naznačují jejich úzké spojení s vydáváním královských dokumentů a dekretů, avšak zjistit, který jednotlivý písař tato rozhodnutí zapsal, dnes možné není.

KLÍČOVÁ SLOVA

Abúsír – 5. dynastie – papyrový archiv – Džedkare – dekret – písař

ABSTRACT

The Abusir papyrus archives are among the most important discoveries achieved by the Czech Institute of Egyptology FA CU during its six decades of exploration of the necropolis. A small part of these archives is comprised of royal decrees, issued mostly by King Djedkare in the late Fifth Dynasty, which granted access to offerings to named individuals. It is not entirely clear whether these offerings were intended for the cults of deceased officials or for the attendants of the pyramid complex and the king's funerary cult. The long rule of King Djedkare allows us, however, to discuss the royal scribes who may have been involved in writing these documents in the royal chancery. The titles of Djedkare's high dignitaries indicate a close connection to the king's documents and decrees, but the individual scribes who wrote down his decisions can hardly be identified today.

KEYWORDS

Abusir – Fifth Dynasty – papyrus archive – Djedkare – decree – scribe

¹ Tento příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky GA18-03708S: *Proměna egyptské společnosti v pozdní 5. dynastii dle dokladů z Džedkareova pyramidového komplexu.*

Obr. 1 Pohled na abúsírské pyramidové komplexy v ranním oparu. V popředí je zachycena část Raneferefovy nedokončené pyramidy a za ní se tyčí největší abúsírská pyramida, Neferirkareova (foto M. Frouz) / Fig. 1 The Abusir pyramids in early morning mist. Raneferef's unfinished pyramid in the front and Neferirkare's pyramid, the highest at Abusir, in the back (photo M. Frouz)

Mezi vůbec nejvýznamnější objevy Českého egyptologického ústavu FF UK na abúsírském pohřebišti, kterých se podařilo dosáhnout během uplynulých šesti desítek let výzkumu Českého (dříve Československého) egyptologického ústavu, patří bezpochyby dva papyrové archivy. Jde o soubory malých či větších zlomků papyrových svitků, jež nesou jedny z nejstarších dosud dochovaných administrativních textů známých ze starověkého Egypta (viz např. Verner 2017: 109–116). Na rozdíl od pyramid, hrobek, soch či stél, jež si králové (i jejich poddaní) nechávali stavět či zhotovit za účelem dosažení a uchování věčné existence, nám papyrové svitky z Abúsíru dávají nahlédnout do rutiny světa živých – světa těch, jejichž úkolem bylo o věčnou existenci králů pečovat.

ABÚSÍRSKÉ PAPYROVÉ ARCHIVY

První takový nález byl v Abúsíru učiněn dlouho před zahájením českého (československého) výzkumu, již koncem 19. století, avšak tehdy k němu došlo bez přítomnosti archeologů. Roku 1893 se na trhu s památkami objevily papyrové zlomky, z nichž některé nesly jméno panovníka Neferirkarea. Následně se počátkem 20. století expedici Německé orientální společnosti, vedené Ludwigem Borchardtem, podařilo prokázat, že papyry

pocházely z Neferirkareova pyramidového komplexu v Abúsíru (Borchardt 1909: 59; Posener-Kriéger – Cenival 1968: ix–xii) (obr. 1).

Dva „české“ archivy byly objeveny mnohem později koncem 70. a začátkem 80. let 20. století expedicí vedenou Miroslavem Vernerem, a to nejprve v pyramidovém komplexu Neferirkareovy manželky Chentkaus II. a o několik let později v nedokončeném komplexu krále Raneferefa. V obou těchto případech bylo možné, na rozdíl od Neferirkareova komplexu, zdokumentovat přesné místo nálezů papyrů. U královny Chentkaus II. byl nález učiněn v sekundární cihlové struktuře uvnitř otevřeného dvora (Verner 1995: 23), zatímco v Raneferefově zádušním chrámu byla největší část papyrových fragmentů odhalena ve skladech v severozápadní části chrámu (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 20–24).

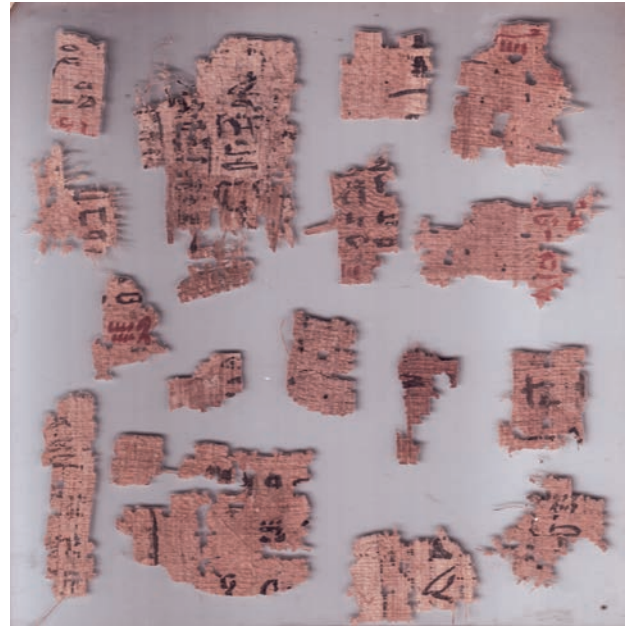
Přestože byly zmíněné tři skupiny textů objeveny ve třech různých pyramidových komplexech a v různých dobách, velice úzce spolu souvisejí. Všechny tři soubory pocházejí ze stejného období a vzájemně se velice podobají svým obsahem – vztahují se totiž k provozu zádušních kultů panovníků. Pyramidové komplexy, kde byly tyto texty nalezeny, patřily dvěma generacím jedné rodiny – Neferirkare a Chentkaus II. byli rodiči krále Raneferefa. Tyto skutečnosti vedou obvykle egyptology k souhrnnému označení

„abúsírské papyrové archivy“ a to zahrnuje všechny tři nalezené soubory.²

Abúsírské papyrové archivy dodnes nemají žádnou soudobou paralelu. Nejde sice o jediné ani o nejstarší dochované administrativní texty ze Staré říše, avšak svým obsahem jsou zcela jedinečné. Obsahují totiž záznamy vztahující se k chodu královských zádušních kultů v Abúsíru, tedy k činnosti zádušních kněží. Ti působili v pyramidových komplexech desítky i stovky let po smrti jejich královských majitelů. Jejich hlavním úkolem bylo pečovat o ducha zemřelého panovníka, během této služby však plnili celou řadu úkolů rituální i světské povahy (Posener-Kriéger 1976: 59–123, 535–563; Vymazalová 2015: 153–166; Verner 2017: 111–116). Propracovaná podoba těchto textů navíc svědčí o dlouhé tradici, na kterou abúsírští písaři a autoři těchto záznamů zjevně navazovali (Posener-Kriéger 1979: 137).

Nalezené papyrové archivy dnes zahrnují škálu různých typů záznamů, přesto však obsahují jen nepatrný zlomek ze všech textů, jež byly kdysi v souvislosti s královskými kulty sepsány a uchovávány v pyramidových komplexech v Abúsíru. Ne všechny záznamy se v komplexech archivovaly. Některé svitky byly použity opakovaně, takže část kdysi sepsaných textů ztratila během času svou relevanci a byla smazána či smyta, aby papyrus posloužil novým záznamům. Klíč k tomu, které druhy dokumentů byly či nebyly v komplexech uchovávány a za jakým účelem, je dnes obtížné odhalit. Stejně tak není možné přesně zjistit, co se se záznamy dělo po jejich zaarchivování nebo v době, kdy chrámy přestávaly sloužit svému účelu. Faktorů, jež měly vliv na to, který text se dochoval a který nikoli, byla celá řada a důsledkem je, že dochované soubory papyrů jsou z našeho pohledu jen náhodným výběrem z původně existujících dokumentů vztahujících se ke královským zádušním kultům.

Dodnes se dochovalo jen několik tisíc fragmentů a většina z nich měří jen pár centimetrů (obr. 2). Nesou části textů psaných hieratickým, tedy každodenně používaným kurzivním písmem a je možné na nich rozlišit různé druhy záznamů – najdeme zde rozpisy služeb kněží každého chrámu, dopisy, účetní záznamy příjmů i výdajů, záznamy o stavebních úpravách, seznamy osob, útržky dopisů atp. (Posener-Kriéger 1976; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006; Vymazalová 2015: 14–16; Verner 2017: 109–116). Tyto texty tedy poskytují výmluvné svědectví o každodenní byrokratické rutině z doby před 4 500 lety. Právě díky těmto papyrovým archivům máme na pohřebišti v Abúsíru zcela jedinečnou možnost propojit do jednoho celku archeologické doklady s písemnými záznamy a to nám dává zcela nový pohled na fungování královských monumentů a hospodářství celého tehdejšího státu (Posener-Kriéger 1979; Vymazalová 2015: 239–338).

Obr. 2 Jeden ze skleněných rámců s fragmenty papyrů z Raneferefova pyramidového komplexu. Většina dochovaných zlomků má velice malé rozměry a obsahuje jen několik hieratických znaků (foto H. Vymazalová) / Fig. 2 One of the glass frames with papyrus fragments from Raneferef's pyramid complex. Most of the preserved fragments are small, containing only a few hieratic signs (photo H. Vymazalová)

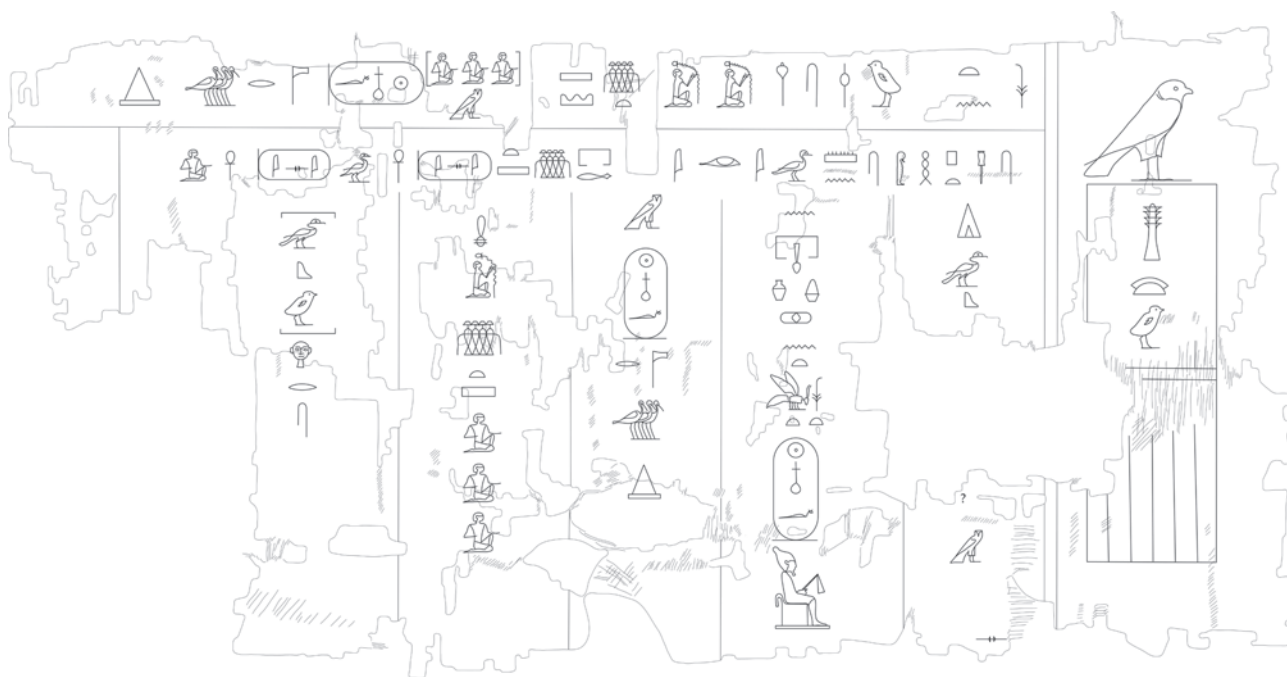
DŽEDKAREOVA NAŘÍZENÍ PRO KRÁLOVSKÉ ZÁDUŠNÍ KULTY V ABÚSÍRU

Převážná část dochovaných inventářů chrámového vybavení, účetních záznamů, rozpisů kněžských služeb atp. byla sepsána přímo v pyramidových komplexech a úzce souvisí s jejich každodenním provozem. Autoři těchto záznamů neznáme, lze však předpokládat, že jimi byli samotní zádušní kněží, kteří se každodenních aktivit v pyramidových komplexech účastnili (Posener-Kriéger 1979: 134–135). Oproti nim jen malý počet zlomků pochází z textů sepsaných mimo pohřebišť. Nejvýznamnější jsou bezesporu zlomky královských dekretů, tedy nařízení učiněných samotným vládnoucím panovníkem a sepsaných v rezidenci (Vymazalová 2015: 14). Ty se dochovaly lépe v Raneferefově pyramidovém komplexu, zatímco v Neferirkareově zádušním chrámu se dochovaly jen malé části těchto dokumentů (Posener-Kriéger 1976: 474–477; Posener-Kriéger 1985).

Dekrety na zlomcích papyrů mají velmi formalizovanou podobu a ta bezpochyby odráží formu obvyklou pro tento typ psaných královských dokumentů. Najdeme ji nejen na abúsírských papyrech, ale také na královských dekrettech vytesaných do kamene, jež se datují do pozdní Staré říše a 1. přechodné doby. Tyto památky pocházejí z různých částí Egypta, z toho nejnámější

² Mohli bychom sem zařadit také drobné kousky papyru objevené v roce 2002 v hrobce Lepsius XXV (Vymazalová 2008), avšak jejich význam je ve srovnání s třemi uvedenými většími celky spíše zanedbatelný.

Obr. 3 Hieroglyfický přepis nejlépe dochovaného zlomku královského dekretu z Raneferefova pyramidového komplexu (podle Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 60–61, dokument R18A) / Fig. 3 Hieroglyphic transcription of the best-preserved fragment of a royal decree from Raneferefo's pyramid complex (after Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 60–61, document R18A)

jsou dekrety z Koptu a Dahšúru (Goedicke 1967; Strudwick 2005: 97–127). I u těchto dekretů se předpokládá, že byly vytesány podle předloh zapsaných původně na papyru (Goedicke 1964: 37; Goedicke 1967: 6), jistě velmi podobných těm, jež se dochovaly v zádušních komplexech v Abúsíru.

Za dekrety jsou někdy považovány i nápisy vytesané v hrobkách vysokých hodnostářů Rašepsese v Sakkáře, Senedžemiba Intiho v Gíze a Harchufa v Asuánu, jde však spíše o královské dopisy adresované jednotlivci než o formální úřední dekrety, a proto nemají tutéž formu (Goedicke 1964: 31–32, 33, 37; také Mynářová – Navrátilová – Vymazalová 2011: 287–293). Vytesaná varianta skutečného dekretu, jehož podoba je s těmi výše zmíněnými srovnatelná, byla dosud objevena jen v hrobce Iaiba v Dér el-Berše (de Meyer 2011 s další literaturou). Text je vytesán na vnější fasádě hrobky, tedy stejně jako výše zmíněné dopisy na velmi prominentním místě, avšak dochovala se jen jeho část (de Meyer 2011: 57–58).

Text dekretů vždy otevíral *serech* s královským Horovým jménem v pravé části papyrového svitku či v pravém horním rohu stély,³ a to spolu s datem, jež se vztahovalo buď k době sepsání dokumentu, nebo k okamžiku jeho zapečetění (viz níže). Horovo jméno v *serechu* odkazuje na vládnoucího panovníka, který příkaz vydal (Posener-Kriéger 1985: 195), proto v papyrovém archivu z Raneferefova pyramidového komplexu najdeme královské dekrety se jménem krále Džedkarea (obr. 3). Byl to právě tento panovník, kdo za

své vlády mnoho let po Raneferefově smrti vydal příkazy týkající se jeho zádušního kultu (Posener-Kriéger 1985: 195). Džedkare byl předposledním panovníkem 5. dynastie a jeho vláda trvala několik desetiletí. Jeho původ neznáme, avšak předpokládá se, že byl s vládci pohřbenými v Abúsíru spřízněn buď pokrevně, nebo sňatkem (Verner 2014: 79–88; Megahed 2016: 45–63). O úzkém spojení mezi králem Džedkareem a jeho předchůdci svědčí i jeho zjevný zájem o zádušní kultury v abúsírských pyramidových komplexech a také skutečnost, že část jeho rodiny byla pohřbena právě v Abúsíru (Verner – Callender 2002). Výzkum jeho pyramidového komplexu v jižní Sakkáře, který probíhá v posledních letech, snad napomůže odhalit více o jeho životě a vládě (viz Megahed v tomto čísle).

Další výraznou součástí textu královských dekretů byl vodorovný nadpis v horní části svitku, který jmenoval adresáta textu (viz také Goedicke 1964: 33; Goedicke 1967: 8–9). Tento nadpis začínal vždy stejně, a to slovy „královské nařízení“ (*wdt nzwt*).⁴ Za nimi následovaly tituly a případně jména těch, jimž měl být dekret určen (Goedicke 1964: 34; Goedicke 1967: 10–11). V případě abúsírských zádušních komplexů byli adresáty inspektoři kněží a samotní kněží, kteří pečovali o zádušní kult panovníka (Posener-Kriéger 1976: 472–477; Posener-Kriéger 1979: 206; Posener-Kriéger 1985: *passim*; Vymazalová 2015: 127–153).

Sloupce textu, jež následovaly pod nadpisem na zbývající části papyrového svitku, potom zachycovaly

³ Právě *serech* se jménem panovníka chybí u většiny dopisů vytesaných v hrobkách hodnostářů.

⁴ K termínu viz např. Goedicke (1964: 34–35); Goedicke (1967: 10–11); Blumenthal (1973); Hays (2000).

samotné znění královského nařízení (Posener-Kriéger 1985: 195). Zatímco na dekretch vytesaných v kameni jsou doloženy různé typy nařízení, včetně osvobození z daňových povinností, darů obětin, zakládání hospodářství, jmenovacích rozhodnutí či zajištění výhod jednotlivcům (pro přehled viz Goedicke 1967: 2, 231–236; Hays 2000: 76), v abúsírských archivech se setkáme zejména se stručnými královskými rozhodnutími, jež měla zajistit přístup k obětinám v příslušném zádušním chrámu pro jmenované příjemce.⁵

Není zcela zřejmé, zda tito jednotlivci patřili k zaměstnancům zádušních komplexů (Verner 2017: 114; Andrassy 1994: 8) či byli takto dosazeni „do služby“, nebo zda šlo o zemřelé hodnostáře, kteří získali privilegium podílu na obětinách z královského zádušního kultu – obě tyto interpretace jsou možné a k oběma lze nalézt indicie, jež se je zdají potvrzovat (viz také Posener-Kriéger 1985: 208, 210).

Jmenování do funkce hodnostářů je doloženo i mezi dekrety vytesanými v kameni (Goedicke 1967: 2) a také nepřímou v jiném typu pramenů, například v životopisných nápisech hodnostářů. Třeba Nianchkai, který žil na počátku 5. dynastie, ve své hrobce píše „Bylo to jeho veličenstvo Vesperkaf, kdo nařídil, abych prováděl kněžskou službu pro Hathoru, paní Ra-inetu“ (Hays 2000: 64–65). Tato služba v sobě podle nápisu zahrnovala vedle kultovních povinností i přístup k příjmům z polností přidělených kultu Hathory (Hays 2000: 65), podobně jako tomu bylo v případě královských zádušních kultů v Abúsíru, kde kněží za svou službu dostávali přiděly chleba, piva, obilí, látek a dalších produktů, jež byly nejprve obětovány kultu zemřelého panovníka (viz např. Posener-Kriéger 1976: 1–123, 535–563; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 394–403; Vymazalová 2015: 303–336).

Za další náznak můžeme považovat skutečnost, že příjemci obětin zmíněni v úvodu abúsírských dekretů jsou jmenováni jakožto synové hodnostářů a až na jedinou výjimku nemají žádný titul. Tedy například dokument R18A⁶ byl sepsán ve prospěch „Iriho, syna společníka (krále) Ptahsemena, a Isiancha, syna chentejše⁷ paláce Isiancha“, dokument R19B ve prospěch „potomka (či potomků) chentejše Isiancha“, zatímco v dokumentu R20A figurují „Kaninisutovi dva synové“ (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 234, 235, 236). Jen jediný z nich, Necerrenisi, je v dokumentu R19B identifikován nejen jménem, ale také titulem chentejše (hnty-š) (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 235). Skutečnost, že to byl zjevně vliv otců, co zajistilo uvedeným jednotlivcům podíl na obětinách

v zádušních komplexech v Abúsíru, přirozeně naznačuje, že tito synové buď nastoupili do služby po svých otcích, nebo byli přijati díky jejich vlivu. Nárok synů tedy vycházel z privilegií již požívaných jejich otců.

V důsledku špatného dochování textů však dnes lze identifikovat jen několik málo příjemců obětin, v jejichž prospěch byly dekrety vydány, a otázkou samozřejmě zůstává, do jaké míry tyto případy, jež jsou navíc jen částečně dochované, a jejich interpretace je tedy nejistá, mohou náš obrázek zkreslovat.

Prozkoumejme však také druhou z možností, tedy že abúsírské dekrety přisuzovaly obětiny z královských pyramidových komplexů zádušním kultům významných hodnostářů. Spojení mezi královským zádušním kultem a kulty hodnostářů a členů královské rodiny jsou doloženy jak v abúsírských textech (viz např. Posener-Kriéger 1976: 527–533; Vymazalová 2015: 329–330), tak i v jiných typech pramenů (viz např. Vymazalová 2015: 251). Jde přitom vesměs o hodnostáře, kteří dosáhli vysokého postavení a osobního spojení s králem. Můžeme přirozeně předpokládat, že výsada podobného druhu byla skutečně udělována pouze prostřednictvím královského výnosu, stejně jako tomu bylo v případech, kdy například panovník daroval oblíbenému hodnostáři sarkofág, sochu nebo i celou hrobku. V hrobce Senedžemiba Intiho se například píše: „... Jeho veličenstvo ohledně nich (tj. sarkofágu a jeho víka) vydalo nařízení,⁸ ... aby denně [posílali zprávy] informující jeho veličenstvo, že sarkofág [je na cestě...]" (nápis D, Brovarski 2000: 108; Strudwick 2005: 315). Tento nápis navíc prozrazuje, že to nebyl Inti, ale jeho syn Senedžemib Mehu, kdo sarkofág pro otcovu hrobku získal.

Podobně tedy mohl panovník udělit hodnostáři i výhody v podobě obětin z některého královského pyramidového komplexu, a byl-li tento hodnostář již po smrti, převzal tyto obětiny jeho syn, který o otcův kult pečoval. Výše uvedení příjemci obětin a jejich otcové však podle titulů zmíněných v těchto abúsírských textech neměli tak vysoké postavení, aby takových výhod dosáhli. Jak ukazuje jiný typ dokladů, a to seznamy zádušních statků v hrobkách hodnostářů, spojení mezi královským kultem a zádušními kulty hodnostářů se týkal té nejvyšší vrstvy úřednictva (Vymazalová 2015: 205–209).

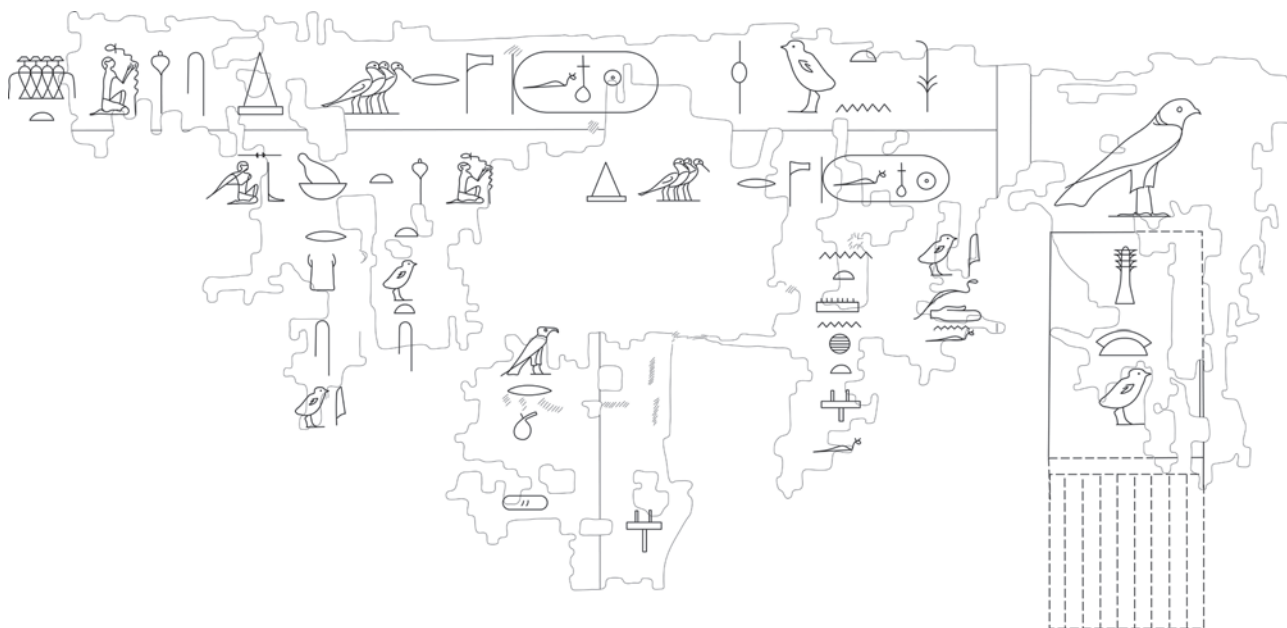
Až na výjimky je možné jména uvedených příjemců obětin i jejich otců nalézt i v dalších textech z abúsírských archivů, například Iri je zmíněn v dokumentu R45–46Ae také jako předák jedné z kněžských skupin, a to s titulem „příslušník paláce“ (pr-š) (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 263), v dokumentu R7A jako „komoří“ (imy-hnt) (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová

⁵ Paule Posener-Kriéger se dekretům z Abúsíru podrobně věnovala a soudila, že dochované fragmenty dekretů z Raneferefova pyramidového komplexu pocházejí z jednoho svitku splepeného z nařízení vydaných královskou kanceláří (Posener-Kriéger 1979: 195). Pokud se dokumenty stejného typu v zádušních komplexech skutečně spojovaly dohromady, jde o unikátní doklad archivačních postupů. Nelze však vyloučit, že svitky byly po doručení spíše ukládány do jedné a téže k tomu vyhrazené skříňky nebo police.

⁶ Označení R odkazuje na papyry nalezené v Raneferefově pyramidovém komplexu, zatímco označení N na ty z komplexu Neferirkareova. Papyry z komplexu královny Chentkaus II. se značí písmenem C. Číslo jednotlivých dokumentů respektují číslování v publikacích papyrových archivů (viz Posener-Kriéger – de Cenival 1968; Posener-Kriéger 1995; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006).

⁷ Titul chentejše (hnty-š) nepřekládáme, neboť jeho interpretace je velice složitá. Pro diskusi k tomuto titulu viz Fettel (2010); Andrassy (1994 a 2001: 1–3); Roth (1991: 177–178); také Jones (2000: 691–692, no. 2530).

⁸ *Wdw*, nikoli *wdw-nzw*.

Obr. 4 Hieroglyfický přepis fragmentu jednoho z dekretů z Raneferefova pyramidového komplexu (podle Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 60–61, dokument R18E) / Fig. 4 Hieroglyphic transcription of a fragment of a decree from Raneferefo's pyramid complex (after Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 60–61, document R18E)

2006: 215) a jednou ještě bez titulu ve špatně dochovaném textu 75E (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 299). Protože však jde o velmi běžná osobní jména a texty pocházejí z delšího časového období, nelze prokázat, že by stejné jméno v různých textech odkazovalo na jednu a tutéž osobu, což by dále prokazovalo, že zmíněné osoby skutečně v chrámu působily na základě králova jmenování. Stejně tak však nelze vyloučit spojení s pyramidovými komplexy u těch jmen, jež se jinde v archivech nevyskytují, neboť se dochovaly jen malé zlomky několika textů a ty nezachycují zdaleka vše, co se zde kdysi událo.

Celkově se však zdá o něco pravděpodobnější, že dekreta vydané králem Džedkareem ohledně přístupu jmenovaných jednotlivců k obětinám z Raneferefova zádušního kultu souvisely spíše s jejich službou než se soukromým zádušním kultem. Jak tyto texty navíc naznačují, k získání pozice v zádušním kultu panovníka pomohla příslušnost k rodině stávajících nebo minulých zaměstnanců. To není v Egyptě Staré říše nijak výjimečné, neboť vzdělávací systém tehdy fungoval tak, že synové se učili od svých otců nebo tutorů a později se připravovali na úřednickou dráhu přímo v jejich úřadech (např. Vymazalová – Coppens 2011a: 15–34). Takto bylo zajištěno, že do úřadu pak nastupovali úředníci, kteří byli dobře zaškoleni a připraveni na jeho vykonávání. I přes zjevný vliv rodinné příslušnosti však pracovní pozice v pyramidových komplexech nebyly přímo dědičné, neboť je potvrzoval panovník.

Jiný typ královského rozhodnutí se dochoval na jednom fragmentu z Raneferefova pyramidového komplexu. Dokument R18E je kromě kněží adresován také flétnistovi bílé koruny (obr. 4; Posener-Kriéger 1985: 206–209; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 234–235). Tento titul je v jiných dokladech z té doby doložen jen

velice zřídka (Posener-Kriéger 1985: 208). Hlavní text tohoto dekretu je téměř celý zničen a na papyru se dochovaly jen malé části několika sloupců, které zmiňují „jeho látky“, „její sochu“ a „její *ka*“. Souvislost mezi látkami a kultovními obrazy v rámci zádušních komplexů je dobře patrná i z jiných dochovaných dokumentů. V archivu z Raneferefova pyramidového komplexu například najdeme tabulky pro rozdělování několika druhů látek jednotlivým skupinám kněží střídajících se ve službě, a to u příležitosti dvou spojených svátků. Některé z těchto látek přitom byly určeny přímo pro „svatyni sochy“ (*pr-twt*) zatímco jiné pro „kněze předčitatele“ (*hry-hb*) (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 225, dokument R13A). Jiné dokumenty z Neferirkareova pyramidového komplexu ukazují, že látky se používaly pro odívání kultovních soch během svátku nového měsíce (viz podrobněji Coppens – Vymazalová 2010 a 2016; Vymazalová – Coppens 2009 a 2013; Vymazalová 2016). V textech z pyramidového komplexu královny Chentkaus II., které sloužily nejen jako inventář královských kultovních soch, ale také jako návod pro kultovní úkony, jež měli kněží na sochách provádět, najdeme další podobné náznaky o spojitosti mezi kultovními obrazy a látkami (Vymazalová – Coppens 2011b; viz také Posener-Kriéger 1995). V případě fragmentu dekretu R18E zmíněného výše však nešlo o kultovní sochu královny, ale – jak naznačuje zmínka o flétnistovi bílé koruny – o obraz Nechbety, heraldické bohyně Horního Egypta (Posener-Kriéger 1985: 208, pozn. c; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 234–235). Zdá se proto vcelku zřejmé, že text tohoto zlomkovitě dochovaného dekretu z Raneferefova pyramidového komplexu se vztahoval nikoli k běžnému provozu zádušního kultu, ale k některé ze specifických svátečních událostí. Podle Vernera lze tyto křehké

náznaky o obřadech, jež souvisely s kultem královských korun a zjevně byly doprovázeny hudbou, vztahovat k provádění kultovních úkonů na sochách panovníka v Raneferefově zádušním chrámu (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 235).

PÍSAŘI DOKUMENTŮ KRÁLE DŽEDKAREA

Na rozdíl od jiných textů z abúsírských papyrových archivů pocházela výše popsaná královská nařízení přímo z královského paláce, tedy z královské kanceláře. Stejně tomu bylo i u ostatních dekretů z doby Staré říše, i když z nich známe pouze vyhotovení vytesaná do kamene, nikoli ta sepsaná na papyru (viz také Goedicke 1964: 37; Goedicke 1967: 8–9, 231).⁹ Královská kancelář podle dokladů fungovala jako instituce již v 3. dynastii a forma dochovaných dokumentů naznačuje, že se brzy začaly rozvíjet specifické formy pro různé typy zde vydávaných textů (viz Goedicke 1964: 32–39).

Jak uvádějí přípisů na druhé straně dochovaných svitků i v závěru vytesaných textů, královská nařízení se pečetila v přítomnosti samotného panovníka a to bylo stvrzením jejich autenticity a královské autority. Šlo tedy o „kodifikaci verbálního projevu“, kdy panovník svojí pečeti právně stvrdil text popisující jeho úmysl (Goedicke 1964: 35). Nelze však dnes z dostupných dokladů zjistit, zda královský písař dekrety sepisoval podle přímého diktátu samotným králem a ten je následně opatřil svou pečeti, nebo zda je na pokyn svého nadřízeného sepsal ve své kanceláři a panovníkovi byly předloženy ke schválení a zapečetění až poté. Obsah dekretů, jež známe z kamenných stél a jež obsahují velmi významná nařízení (viz Goedicke 1967), bývá poměrně složitý, a mohli bychom tedy předpokládat, že jejich konečné znění písař zformuloval podle poznámek porýzených během státních jednání a výsledný krasopisně sepsaný svitek byl potom předložen králi ke schválení a opatření jeho pečeti. V případě abúsírských dekretů jde spíše o méně významná, snad i rutinní rozhodnutí. Vzhledem k velkému množství nařízení a dalších záznamů sepisovaných v královské kanceláři se proto zdá pravděpodobné, že abúsírské dokumenty mohl připravovat a až poté panovníkovi předkládat jeden z jeho písařů a poté je král Džedkare stvrdil svou královskou pečeti.

Královská nařízení mohla být vydávána na základě žádostí adresovaných králi či královské kanceláři. Například nápis v hrobce Senedžemiba Intiho v Gíze popisuje, jak jeho syn Senedžemib získal pro svého otce sarkofág, který jsme už zmínili výše: „[Požádal jsem svého pána], aby byl [pro něho (tj. pro otce)] přivezen sarkofág [z Tury]¹⁰ ... tento sarkofág byl přivezen spolu se svým víkem do Chufuova-Horizontu (tj. do pyramidového

města v Gíze) a umístěn v jeho hrobce ...“ (nápis D, Brovarski 2000: 108; Strudwick 2005: 315). Podobně mohly být i abúsírské dekrety odpovědí na žádosti nebo doporučení zaslané do královské kanceláře jmenovanými příjemci obětí, jejich otci nebo ochránci.

Kdo však sepisoval abúsírská nařízení krále Džedkarea (obr. 5)? V samotných papyrech nalezených v pyramidových komplexech králů Neferirkarea, Raneferefa a královny Chentkaus II. lze o písařích nalézt zmínky jen sporadické. Většina zmiňuje níže postavené písaře; ti se objevují například v seznamech přidělu pro zaměstnance zádušních chrámů, v záznamech o pečetění částí chrámu atp. Tito však královská nařízení jistě nezapsali. Archivy poskytují i několik zmínek o vysoce postavených písařích, kteří mohli mít přímé spojení s královskou kanceláří. V dokumentu N104A se vyskytuje „představený písařů královských dokumentů“ (*imy-r3 zšw (w) (n) nzwf*) jménem Irukaptah a jiný vysoce postavený „představený písařů královských dokumentů“ jménem Sešemnefer je doložen na dokumentu R53A (Posener-Kriéger 1976: 591; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 273). Navíc lze v dokumentu N83 nalézt „písaře archivu“ (*zš pr-md3t*) a v dokumentu N65 také „zástupce představeného archivu“ (*imy-ht pr-md3t*) (Posener-Kriéger 1976: 398, 606, 318–319, 606). Oba odkazy na „archiv“ se zde objevují v titulech hodnostářů, kteří figurují v seznamech příjemců obětí, a zdá se, že alespoň někteří z nich byli již po smrti a jejich zádušní kult profitoval z královského kultu (dokumenty N83 a N65, Posener-Kriéger 1976: 316–319, 397–398). Přesto je však zajímavé, že se zde nachází jakési spojení mezi královským zádušním kultem a královskou rezidencí, jejíž součástí byl i státní archiv.

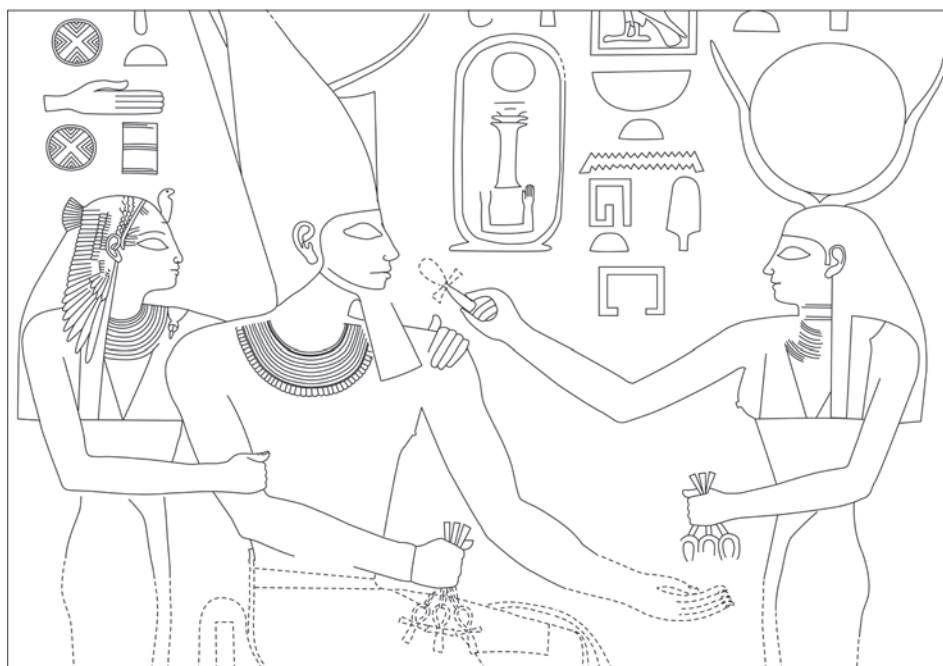
Předpokládá se, že kancelář vydala několik vyhotovení téhož dekretu; ten bylo třeba archivovat jak v archivu v samotné rezidenci, tak i v instituci, jíž byl určen, tedy v našem případě v jednom z abúsírských pyramidových komplexů. Dekrety vytesané v kameni obsahují informaci o doručení papyrových dekretů. To svědčí o tom, že královská kancelář určila k doručení rozhodnutí spolehlivé posly, a i tato informace byla zachována při tešání textu na stély (Goedicke 1967: 14–15).¹¹ Potvrzení, že stejnou informaci obsahovaly předlohy na papyru, poskytují dekrety z Raneferefova pyramidového komplexu. Podle přípisů na zadních stranách dochovaných dekretů se zdá, že královská rozhodnutí do pyramidových komplexů dopravovali úředníci dokonce ve skupinách. Nebyli to tedy obyčejní anonymní poslové, nýbrž pověřenci, kteří zaručovali, že bude královské nařízení předáno a následně vykonáno. V dokumentu R23A (který tvoří zadní strana dekretu R18A) jsou vedle zmínek o zapečetění v králově přítomnosti zmíněni také dva

⁹ Zde nebereme v úvahu královské dopisy, jež si někteří hodnostáři nechali vytesat do svých hrodek, nýbrž jen skutečné dekrety (viz např. Goedicke 1964; Eichler 1991).

¹⁰ V Tuře, ležící na východním břehu Nilu naproti memfidským pohřebišťům, se nacházely lomy na jemný bílý vápenec, které využívali již panovníci Staré říše.

¹¹ Tato informace se ze soudobého pohledu může zdát ve vytesaném textu poněkud nadbytečná, avšak z pohledu tehdejších Egyptanů nikoli, neboť i jméno poslů pověřených králem se podílelo na vytváření autority textu.

Obr. 5 Podoba krále Džedkarea mezi bohyněmi Hathorou a Vadžetou zachycená na reliéfu z jeho pyramidového komplexu v jižní Sakkáře. Oči postav byly kdysi vykládané (kresba M. Megahed, H. Vymazalová) / Fig. 5 King Djedkare depicted between the goddesses Hathor and Wadjet on a relief from his pyramid complex at South Saqqara. The eyes of the figures were once inlaid (drawing M. Megahed, H. Vymazalová)

„velitelé“ (*šhm*), avšak text se nedochoval úplný, a proto je jeho význam nejasný (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 240). Nelze vyloučit, že tito velitelé byli pověřeni doručením dekretu do Raneferefova pyramidového komplexu nebo že měli jeho doručení zajistit. V dokumentu R20B (zadní strana R20A) najdeme datum, kdy byl dekret zapečetěn, a poté částečně dochovaný text zmiňující Rahotepova asistenta Nisuvesera, který měl zřejmě titul „inspektor velitelů“ (*šhd šhm*). Vedle toho zde najdeme zmínku o „strávené noci“, jež by mohla naznačovat, že Nisuveser měl sám dekret doručit nebo doručení někoho pověřit (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 237).

Sepisování královských nařízení i všech dalších vládních dokumentů patřilo do agendy královské kanceláře (tedy úřadu *iz(wy) n pr ʿ(w) (nw) nzwt*; Helck 1954: 71; Strudwick 1985: 209). Ta se jako instituce vyvinula během 3. dynastie (Goedicke 1964: 31). V jejím čele stál „představený písařů královských dokumentů“ (*imy-r zšw ʿ(w) (n) nzwt*), který patřil mezi několik nejvyšších úředníků ve státní administrativě (Helck 1954: 75; Strudwick 1985: 199–216; Jones 2000: 209, no. 780). Tento titul nesli z pochopitelných důvodů ti nejvýznamnější hodnostáři těšící se přízni a důvěře panovníka (Strudwick 1985: 199). Velkou část nositelů titulu „představený královských dokumentů“ tvořili vezíři, kteří nesli celkovou zodpovědnost za chod úřadu, avšak na každodenní provoz úřadu dohlíželi jejich podřízení a přinejmenším v 5. dynastii užívali stejný titul (Strudwick 1985: 208–209). Jak přesně byl tento úřad organizován a jaká byla jeho každodenní praxe, není v dokladech doloženo.

Za dlouhé vlády Džedkarea, kdy byla většina abúsírských dekretů vydána, je titul „představený písařů královských dokumentů“ doložen u několika vezírů. Byli to Ptahhetep, Ptahhetep zvaný Dešer, Rašepses,

Ptahhotep I. a Senedžemib Inti (Strudwick 1985: 301, Tab. 28, 308–309, Tab. 29). Všichni kromě Senedžemiba užívali tento titul ještě před tím, než se stali vezíry – tou dobou byli zřejmě v tomto úřadu podřízení stávajícími vezíry, který měl celkový dohled nad jejich úřadem. Pouze jeden nositel tohoto titulu, jehož můžeme datovat do Džedkareovy vlády, Sešemnefer III., se později vezírem nestal. V tomto směru je jistě zajímavé, že „představený písařů královských dokumentů Sešemnefer“ se objevuje na jednom zlomku papyru z Raneferefova pyramidového komplexu (viz výše). I když je tuto zmínku z papyru s hodnostářem Sešemneferem III. obtížné jednoznačně identifikovat, je možné, že jde o tutéž osobu. Ovšem kromě uvedených nositelů užívaly v závěru 5. dynastie titul „představený písařů královských dokumentů“ i další osoby, avšak jejich památky lze datovat jen velmi přibližně do konce 5. dynastie (Strudwick 1985: 200, Tab. 12, viz Necerverser, Chamererptah, Kaipuinpu, Manefer a Sechemanchptah).

Výše zmínění hodnostáři nesli odpovědnost za chod úřadu a byli jim podřízení mnozí úředníci, kteří s královskými dokumenty přišli do styku jakožto nositelé pečeti, poslové, archiváři atp. (Helck 1954: 68–77; Strudwick 1985: 213). Kdybychom však chtěli zjistit, kdo ten který dokument za Džedkareovy vlády sepsal, museli bychom se zaměřit na níže postavené písaře, kteří v úřadu pracovali. Ti obecně užívali titul „písař královských dokumentů“ (*zš ʿ(w) (nw) nzwt*; Jones 2000: 838, no. 3057) nebo přímo „písař královských dokumentů paláce“ (*zš ʿ(w) (nw) nzwt pr-ʿ3*; Jones 2000: 838, no. 3059) a doložení jsou podobně i písaři dalších státních či chrámových institucí (Jones 2000: 839–843). Zhruba v polovině 5. dynastie se v dokladech objevuje navíc ještě specifitější titul „písař královských dokumentů v přítomnosti“, čili „osobní písař královských dokumentů“ (*zš ʿ(w) (nw) nzwt hft-hr*; Jones 2000: 839,

no. 3063). Tento titul užívalo jen několik málo vezírů (Strudwick 1985: 211).

Mezi královskými nařízeními a abúsírskými dekrety, jimž je tento článek věnován, se však nejzajímavější zdají písařské tituly, jež výslovně odkazují na „dekret“ (*wđt-mdw*). Mezi ně patřily v průběhu 5. dynastie například tituly „písař královských rozhodnutí“ (*zš wđ(t)-mdwt (nt) nzwt*; Jones 2000: 846, no. 3092) a „písař rozhodnutí královských dokumentů“ (*zš wđ(t)-mdwt ʿw (nw) nzwt*). Oba tyto tituly užíval Rahotep, jenž žil někdy v průběhu 5. dynastie (Porter – Moss – Málek 1974: 480, 457; Piacentini 2002: 452–453).¹² Za zmínku v této souvislosti stojí, že na zadní straně dokumentu R20B je zmíněn asistent jistého Rahotepa nesoucí titul „starší komory *iset*“ (*smsw iz(t)*; Jones 2000: 898, no. 3296), a byl tedy spojen s úřadem, který dekrety vydával (Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2006: 237).

Doloženy jsou také vyšší tituly, například „představený královských nařízení“ (*imy-r3 wđt nzwt*; Jones 2000: 107, no. 435) nebo „představený všech královských nařízení“ (*imy-r3 wđ(t)-mdw nb(t) nt nzwt*; Jones 2000: 107, no. 436) či „důvěrník (všech) královských nařízení“ (*hry-sšb n wđt-mdw (nb(t)) nt nzwt*; Jones 2000: 617, nos. 2264, 2265), nebo dokonce „důvěrník všech tajných královských nařízení“ (*hry sšb n wđt-mdw nbt šbš nt nzwt*; Jones 2000: 618, no. 2267) a další podobné tituly, z nichž mnohé existovaly i v obecnější variantě bez odkazu na krále.

Mezi nositeli titulů „písař královských dokumentů“ a „písař královských nařízení“ je tedy patrný určitý rozdíl (k těmto titulům viz zejména Strudwick 1985: 207). Za pozornost stojí skutečnost, že část vysoce postavených držitelů titulu „představený písařů královských dokumentů“ byla zároveň také nositeli titulů obsahujících *wđt-mdwt*. Za vlády Džedkarea byli Sešemnefer III., Rašepses, Kaipuinpu, Manefer, Sechemanchtah nositeli nejen titulu „představený písařů královských dokumentů“, ale také titulu „důvěrník všech královských nařízení“ (*hry-sšb n wđ(t)-mdw nb(t) nt nzwt*; Jones 2000: 617, no. 2265). Toto spojení příznačně dokládá, že to byli právě tito nejvyšší hodnostáři ve vedoucím postavení, komu panovník Džedkare sděloval svá rozhodnutí a na koho spoléhal s jejich uskutečněním.

Pouze jednou je v dokladech doložen titul spojující oba aspekty dohromady, a to „představený písařů královských dokumentů všech královských nařízení“ (*imy-r zš(w) ʿ(w) (nw) nzwt n wđ(t)-mdw nb(t) nt nzwt*; Jones 2000: 210, no. 781). Jeho nositelem byl Merukai, který žil přibližně v polovině 5. dynastie a byl pohřben v Sakkáře (Porter – Moss – Málek 1974: 484; Strudwick 1985: 201, Tab. 12; Piacentini 2002: 436–437).

Zjistit dnes, který písař královských dokumentů sepsal abúsírské dekrety krále Džedkarea, je bohužel nemožné. Můžeme však soudit, že na sepsání těchto nařízení a jejich stvrzení formou královské pečeti

Obr. 6 Zlomek sochy s tváří Rašepsese, který byl nejen představeným královských dokumentů, ale i důvěrníkem všech královských nařízení a později také vezírem (podle Quibell 1909: Pl. LX) / Fig. 6 Fragment of a statue showing the face of Rashepses who was not only overseer of royal documents but also secretary of all royal decrees; later he became the vizier (after Quibell 1909: Pl. LX)

osobně dohlížel některý z výše zmíněných nositelů titulu „představený písařů královských dokumentů“. V textech z Neferirkareova a Raneferefova pyramidového komplexu (viz výše) najdeme zmínky o představených písařů královských dokumentů jménem Irukaptah a Sešemnefer. Jejich vztah k zádušním komplexům však není z textů zřejmý, neboť zde zřejmě dostávali obětiny (Posener-Kriéger 1976: 591). Podle Paule Posener-Kriéger tyto texty pocházely z doby vlády Džedkarea, a tedy by mohly odkazovat na vysoce postavené úředníky spojené s královskou kanceláří. Více však o tomto Irukaptahovi, Sešemneferovi a Rahotepovi nevíme; identifikovat Sešemnefera a Rahotepa s jinými doloženými vysoce postavenými hodnostáři spojenými s královskou kanceláří za současného stavu poznání nelze zcela jednoznačně, avšak považujeme tuto možnost za pravděpodobnou.

¹² V Rahotepově hrobce č. 66 v Sakkáře bylo objeveno 19 soch, jež výmluvně vypovídají o významu jeho společenského postavení (viz Piacentini 2002: 452–453; Borchardt 1911: 84, 96, 98, 116–17, 126–129, 131, 132, 138–139, 181, 184, Pl. 43).

Pouze jediný z dochovaných dekretů, dokument R20A–B, lze bezpečně datovat do roku 15. sčítání dobytka za Džedkareovy vlády. Tou dobou mohl stát v čele královské kanceláře Rašepses (obr. 6), jehož velkolepá hrobka v Sakkáře (LS 16; Porter – Moss – Málek 1974: 494–495; El Tayeb 2014) byla rozšířena v roce 10. sčítání (El Tayeb 2014: 7–13, 171, Fig. 230) a velmi pravděpodobně její stavba pokračovala ještě poté. Můžeme si tedy s jistotou mírou nadsázky představit, že dekrety dochované v Raneferefově a Neferirkareově pyramidovém komplexu sice sepsal níže postavený písař, avšak jistě prošly rukama hodnostáře Rašepsese coby představeného královských dokumentů, důvěrníka všech královských nařízení a později také vezíra.

Abúsírské dekrety krále Džedkarea se svým obsahem nezdají být výjimečnými dokumenty, neboť se vztahují ke každodenním, běžným záležitostem královských zádušních kultů. Jejich význam nicméně spočívá v tom, že se – na rozdíl od tisíců jiných textů sepsaných královskými písaři – dochovaly do dnešních dnů. Dokládají tak praxi, kterou až do jejich objevu odborníci pouze předpokládali, a navíc odhalují celou řadu podrobností, jež dříve z dekretů vytesaných v kameni známy nebyly. Kvůli jejich zlomkovité podobě lze dnes jen stěží posoudit, zda v nich šlo o jmenování mladých mužů do funkce zádušních kněží, nebo o přidělení části královských obětí kultům zemřelých hodnostářů. Obě tyto možnosti jsou zcela namístě a v obou případech bylo nepochybně zapotřebí královského svolení. Navíc jedna možnost nevylučuje druhou. Stejně tak dnes nelze přesně identifikovat jednotlivé písaře Džedkareových dekretů, přestože tituly vysoce postavených hodnostářů naznačují, kteří z nich za sepsání a doručení královských příkazů zodpovídali. Dochované zlomky dekretů nalezené v pyramidových komplexech v Abúsíru každopádně dokládají, že král Džedkare měl za své vlády plnou kontrolu nad zádušními kulty svých předchůdců, kteří byli pohřbeni v Abúsíru. Mohl tedy skrze svá nařízení měnit podmínky jejich fungování a rovněž kultu svých předků využívat k tomu, aby si udělenými privilegií zavázal úředníky a hodnostáře své doby.

LITERATURA:

- Andrássy, Petra
1994 „Die *hntiw*-š im Alten Reich“, in: Gundlach, Rolf – Rochholz, Matthias (eds.). *Ägyptische Tempel – Struktur, Funktion und Programm. Akten der Ägyptologischen Tempeltagungen in Gosen 1990 und in Mainz 1992*, Hildesheim: Gerstenberg [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 37], s. 3–12.
- 2001 „*hntj(w)*-š und kein Ende“, in: Arnst, Caris-Beatrice – Hafemann, Ingelore – Lohwasser, Angelika (eds.). *Begegnungen. Antike Kulturen im Niltal. Festgabe für Erika Endesfelder, Karl-Heinz Priese, Walter Friedrich Reineke, Steffen Wenig*, Leipzig: Wodtke und Stegbauer, s. 1–18.
- Blumenthal, Elke
1973 „Befehl des Königs“ in den königlichen Rechtsurkunden des Alten Reiches“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 100, s. 72–76.

- Borchardt, Ludwig
1909 *Das Grabdenkmal des Königs Nefer-ir-ke3-re*^c, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung [Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908. Bd. 5].
- 1911 *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten I*, Berlin: Reichsdruckerei.
- Brovarski, Edward
2000 *The Senedjemib Complex I. The Mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374) and Senedjemib Mehi (G 2378)*, Boston: Museum of Fine Arts [Giza Mastabas 7].
- Coppens, Filip – Vymazalová, Hana
2010 „Long Live the King! Notes on the Renewal of Divine Kingship in the Temple“, in: Bareš, Ladislav – Coppens, Filip – Smoláriková, Květa (eds.). *Social and Religious Development of Egypt in the First Millennium BCE*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 73–102.
- 2016 „Linen for the God. The Interpretation of Old Kingdom Clothing Rites in the Light of Ptolemaic and Roman Rituals (and vice versa)“, in: Győry, Hedvig – Szabó, Ádám (eds.). *Aegyptus et Pannonia V. Acta Symposii anno 2008*, Budapest: MEBT – ÓEB, s. 27–41.
- Eichler, Eckhard
1991 „Untersuchungen zu den Königsbriefen des Alten Reiches“, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 18, s. 141–171.
- Fettel, Jens
2010 *Die Chentiu-schi des Alten Reiches*, Heidelberg: Universität Heidelberg (nepublikovaná disertační práce).
- Goedicke, Hans
1964 „Diplomatic studies in the Old Kingdom“, *Journal of the American Research Center in Egypt* 3, s. 31–41.
- 1967 *Königliche Dokumente aus dem Alten Reich*, Wiesbaden: Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 14].
- Hays, Harold M.
2000 „*Wd*: the Context of Command in the Old Kingdom“, *Göttinger Miscellen* 176, s. 63–76.
- Helck, Wolfgang
1954 *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, Glückstadt: J. J. Augustin.
- Jones, Dilwyn
2000 *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom I–II*, Oxford: Archaeopress [British Archaeological Reports International Series 866].
- Megahed, Mohamed
2016 *The Pyramid Complex of Djedkare-Isesi at South Saqqara and its Decorative Program*, Prague: Charles University in Prague (nepublikovaná disertační práce).
- de Meyer, Marleen
2011 „The Fifth Dynasty Royal Decree of Ia-ib at Dayr al-Barsha“, *Revue d'égyptologie* 62, s. 57–72.
- Mynářová, Jana – Navrátilová, Hana – Vymazalová, Hana
2011 „Opisy královských dopisů v hrobkách a na stélách“, in: Landgráfová, Renata – Navrátilová, Hana (eds.). *Srdečné pozdravy ze země na Nilu. Korespondence starých Egyptanů*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.

- Piacentini, Patrizia
2002 *Les scribes dans la société égyptienne de l'Ancien Empire I. Les premières dynasties. Les nécropoles memphites*, Paris: Cybele [Études et Mémoires d'Égyptologie 5].
- Porter, Bertha – Moss, Rosalind L. B. – Málek, Jaromír
1974 *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Statues, Reliefs and Paintings. III Memphis. Part 2. Saqqara to Dahshur*, Oxford: The Clarendon Press.
- Posener-Kriéger, Paule
1976 *Les archives du temple funéraire de Néferirkarê-Kakaï (Les papyrus d'Abousir)*, Le Caire: Institut française d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 65].
1979 „Les papyrus d'Abousir et l'économie des temples funéraires de l'Ancien Empire“, in: Lipiński, Edward (ed.). *State and Temple Economy in the Ancient Near East*, Leuven: Department Orientalistik [Orientalia Lovaniensia Analecta 5], s. 133–151.
1985 „Décrets envoyés au temple funéraire de Rêneferéf“, in: Posener-Kriéger, Paule (ed.). *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Le Caire: Institut française d'archéologie orientale [Bibliothèque d'étude 97], s. 195–210.
1995 „Fragments des papyrus“, in: Verner, Miroslav. *The Pyramid Complex of Khentkaus II*, Prague: Karolinum [Abusir III], s. 133–142.
- Posener-Kriéger, Paule – de Cenival, Jean-Louis
1968 *Hieratic Papyri in the British Museum. Fifth Series. The Abu Sir Papyri*, London: Trustees of the British Museum.
- Posener-Kriéger, Paule – Verner, Miroslav – Vymazalová, Hana
2006 *The Pyramid Complex of Raneferef. The Papyrus Archive*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir X].
- Quibell, James E.
1909 *Excavations at Saqqara (1907–1908)*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Roth, Ann Macy
1991 *Egyptian Phyles in the Old Kingdom. The Evolution of a System of Social Organization*, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago [Studies in Ancient Oriental Civilisations 48].
- Strudwick, Nigel
1985 *The Administration of Egypt in the Old Kingdom: The Highest Titles and Their Holders*, London: KPI.
2005 *Texts from the Pyramid Age*, Atlanta: Society of Biblical Literature [Writings from the Ancient World 16].
- El Tayeb, Hany
2014 مقبرة رع شيسس LS16 بسقارة (Maqbaret Rashepses (LS16) fi Saqqara) (Rašepesova hrobka (LS 16) v Sakkáre), Cairo: Cairo University (nepublikovaná disertační práce v arabštině).
- Verner, Miroslav
1995 *The Pyramid Complex of Khentkaus*, Prague: Karolinum [Abusir III].
2014 *Sons of the Sun. Rise and Decline of the Fifth Dynasty*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.
2017 *Abúsír. V srdci pyramidových polí*, Praha: Academia.
- Verner, Miroslav – Callender, Vivienne G.
2002 *Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University – Set Out [Abusir VI].
- Vymazalová, Hana
2008 „Fragments of papyrus from Lepsius 25/1“, in: Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne Gae – Verner, Miroslav et al. *Minor Tombs in the Royal Necropolis I (The Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, Pyramid Complex Lepsius no. 24 and Tomb Complex Lepsius no. 25)*, Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague [Abusir XII], s. 209–215.
2015 *The Administration and Economy of the Pyramid Complexes and Royal Funerary Cults in the Old Kingdom*, Prague: Charles University in Prague (nepublikovaná habilitační práce).
2016 „Feasts in written evidence from the Fifth Dynasty royal necropolis of Abusir“, in: Landgráfová, Renata – Mynářová, Jana (eds.). *Rich and Great. Studies in Honour of Anthony J. Spalinger on the Occasion of His 70th Feast of Thoth*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts.
- Vymazalová, Hana – Coppens, Filip
2009 „The clothing rite in the temples of Abusir“, in: Maříková Vlčková, Petra – Mynářová, Jana – Tomášek, Martin (eds.). *My Things Changed Things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity, and the Middle Ages*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts – Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, s. 64–73.
2011a *Moudrost svitků boha Thovta. Vědecké poznání za vlády faraonů*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
2011b „Statues and Rituals for Khentkaus II. A Reconsideration of Some Papyrus Fragments from the Queen's Funerary Complex“, in: Bárta, Miroslav – Coppens, Filip – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2010/2*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, s. 785–799.
2013 „The Clothing Ritual in the Royal Temples of Abusir – Image versus Reality“, in: Beinlich, Horst (ed.). *9. Ägyptologische Tempeltagung. Kultabbildungen und Kultrealität*, Wiesbaden: Harrassowitz [Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 3,4], s. 367–377.

Hana Vymazalová

Český egyptologický ústav, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
hana.vymazalova@ff.cuni.cz